

„Recikliranje“ arhitekture rimskodobnih imanja (villae) u kasnoj antici i ranome srednjem vijeku. Odabrani primjeri srednjega i južnoga Jadrana

MAJA ZEMAN

Izvorni znanstveni rad
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI
FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
IVANA LUČIĆA 3
10000 ZAGREB
mzeman@ffzg.hr

U radu se iznose nove spoznaje o korištenju rimskodobnih građevina izvangradskih imanja (villae) na prostoru Dalmacije kao izvora materijala, prvenstveno u razdobljima kasne antike i ranoga srednjeg vijeka. Analizom odabranih lokaliteta srednjega, dijelom i južnoga Jadrana, donose se nova saznanja o utjecajima samih postupaka „recikliranja“ materijala, ali i „recikliranja“ arhitekture na adaptacije i pregradnje starijih objekata. Ti su postupci, kako pokazuje istraživanje, utjecali i na položaj, a često i funkciju novopodignutih, ranokršćanskih i ranosrednjovjekovnih sklopova. Pri tom su kasnoantičke i ranosrednjovjekovne intervencije bile uvjetovane ubiranjem i preradom materijala sa starijih građevina, kao i težnjama za očuvanjem ruševnih i demontiranih struktura, koje su često bile uklopljene u nove cjeline. U pojedinim postupcima uređenja sepulkralnih prostora u ruševnim zdanjima – najčešće stambenim, nekoć luksuznije uređenim kao i u višestoljetnim obnavljanjima antičkih poljoprivrednih strojeva i zgrada u kojima su zatečeni strojevi, prepoznaje se pridavanje većega, pa i simboličkoga značenja, „starijemu“ elementu. U novome kontekstu „starije“ postaje umnogome sredstvo prezentacije statusa i moći onih koji su zaposjeli rimskodobna imanja kao vrijedan izvor materijala i bogatstva.

Ključne riječi: „recikliranje“ arhitekture, „recikliranje“ materijala, rimskodobna imanja (villae), transformacije vila, kasna antika, rani srednji vijek, srednji i južni Jadran

1. UVOD

Pojam *recikliranje arhitekture* nedavno je uveden u znanstvenu historiografiju. Označava korištenje starijih kompleksa u cjelini ili pojedinih struktura te pojedinih dijelova opreme u novoj funkciji – bilo u vidu interpolacija starijeg u novo ili korištenja starijih elemenata kao izvora materijala. Time su istraživanja „recikliranja“ arhitekture u većoj mjeri povezana s istraživanjima fenomena *spolia*, pa tako i simboličke vrijednosti reupotrijebljenih arhitektonskih cjelina, arhitektonskih elemenata, ali i pojedinačnih predmeta te samih materijala.¹

U posljednjim dvama desetljećima unaprijeđene su spoznaje o reupotrebi specifično rimske arhitekture. Istraživanja su pokazala kako je već od 2. stoljeća te u kontinuitetu u razdoblju srednjega vijeka bila vrlo razvijana težnja za očuvanjem i održava-

njem starijih, rimskih objekata, kao vrijednoga izvora materijala. Obuhvatnija obrada pisanih dokumenata i komparativno primijenjena analiza lokaliteta rezultirale su novim saznanjima o postupcima „recikliranja“ – i to različitih tipova rimskih građevina na različitim prostorima Carstva. Pritom su istraživani te u većoj mjeri sistematizirani primarni postupci složenoga procesa „recikliranja“ arhitekture, oni prikupljanja građe - bilo planskim demontiranjem arhitektonskih cjelina i čitavih sklopova bilo preuzimanjem građe s prethodno porušenih zdanja (ljudskim ili prirodnim faktorima). Poseban predmet interesa istraživača time postaje fenomen korištenja već ruševnih objekata, dakle ruševina – u funkcionalnom/materijalnom i ideološkom smislu.²

Prvi, funkcionalni, odnosno materijalni aspekt obuhvaća istraživanje sve potrebne infrastrukture koju bi reupotreba, to jest „recikliranje“ rimskodob-

nih građevina zahtijevalo – počevši od radne snage i njezinih nastambi (naselja) do organizacije rada i postupaka demontiranja i obrade građe, odnosno korištene tehnologije u obradi materijala, a zatim i administriranja čitavoga procesa. U kontekstu pak tehnologije obrade građe zamijetio se znatan napredak u istraživanju te se „recikliranju“ ne pristupa samo u smislu promjena fizičkoga stanja pojedinih objekata/predmeta/materijala njihovim preoblikovanjem, nego i u suvremenome značenju te riječi – prerade materijala izazivanjem promjena njihove strukture, to jest kemijskoga stanja. Iznose se vrlo vrijedna saznanja o do sada nepoznatim vidovima proizvodnje i tipovima prerađivačkih postrojenja namijenjenih „recikliranju“ kamena, kao i keramike, stakla, metala i dr.³ Također razmatraju se iscrpnije no prije odredbe i zakoni kojima se regulirala takva proizvodnja, odnosno čitava jedna gospodarska grana, što obuhvaća trgovinu i distribuciju „reciklirane“ građe kopnenim ili pomorskim pravcima.⁴

Osobito mjesto u razmatranju navedenih pojava zauzimaju istraživanja reupotrebe građevina i arhitektonskih sklopova rimskih izvangradskih imanja – *villae* – primarno u razdobljima od 4. stoljeća, pa sve do 10./11. stoljeća. Takva su istraživanja proširila spoznaje o specifičnim vidovima transformacija vila te ujedno modificirala postojeće znanstvene postavke o propadanju izvangradskih rezidencijalnih, stambenih, gospodarskih kompleksa i čitavih imanja na europskim prostorima od 4./5. stoljeća nadalje. Dok su pojedine strukturne promjene prije bile interpretirane kao očit znak napuštanja imanja ili privremena nastanjanja („skvotiranje“), time i degradacije u funkcionalnome smislu,⁵ danas se one vežu s njihovim organiziranim zaposjedanjem i nastanjanjem, a time i adaptiranjem u svrhu korištenja kao izvora raznovrsnih materijala.⁶ Iako su teorijske postavke i metodologija istraživanja takvih fenomena tek nedavno ustanovljeni, istovjetne promjene na brojnim lokalitetima rimskih stambenih i gospodarskih sklopova omogućile su i jasnije prepoznavanje navedenih aktivnosti.

Za tzv. ruralne prostore Italije i zapadnih provincija Carstva klasifikaciju i sistematizaciju prerađivačkih instalacija, odnosno različitih struktura i nalaza koji upućuju na „recikliranje“ materijala u prostorima vila donosi Beth Munro.⁷ To su, prije svega, u arheologiji prepoznate lošije građene strukture – od manje trajnih materijala, manjih dimenzija ili nepravilne prostorne dispozicije – kao i različiti tipovi peći, na različitim dijelovima imanja iskopane jame te skladišni prostori i ostave s većom količinom materijala, uz veće količine razbacanoga štata, otpada – poput ulomaka nadgrobničkih spomenika, sarkofaga, skulpturalne i arhitektonske dekoracije, općenito građevnoga materijala (osobito krovničkih tegula, keramičkih cijevi i elemenata hipokausta), a zatim

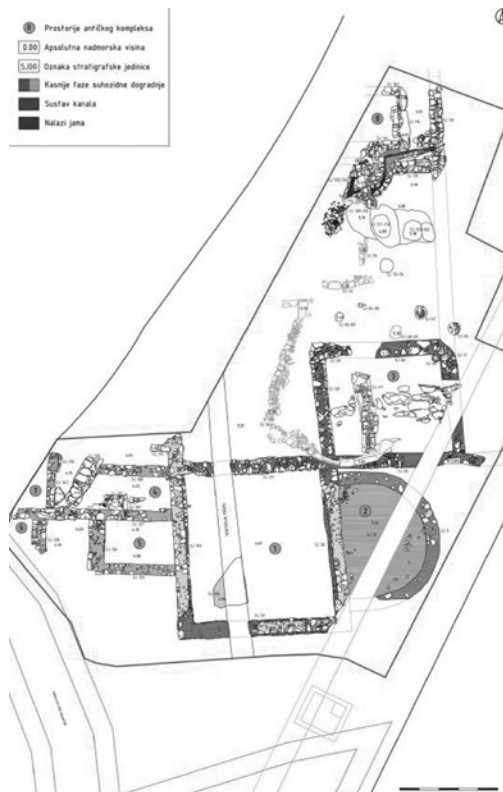
i kućne keramike, metala, stakla. Uz takvo se korištenje rimskodobnih imanja sve više veže i pojava pojedinačnih i/ili nepravilno raspoređenih ukopa u različitim tipovima prostorijskih.⁸ Brojni arhitektonski kompleksi rimskodobnih izvangradskih imanja, prvenstveno od kasnoga Carstva, postali su mjesta živih prerađivačkih djelatnosti, razvoja jedne čitave industrije ubiranja, prerade i „recikliranja“ materijala.

Za istočnu obalu Jadrana, pa tako i Dalmaciju, pojava prerađivačkih instalacija toga tipa u prostorima rimskodobnih vila nije se detaljnije izučavala te svakako ostaje na novim istraživanjima, prvenstveno arheološkim, da se njima detaljnije posvete. Međutim izvangradski prostor u cijelosti, a osobito predjeli vezani uz veća, mahom kolonijaska središta, gdje je proizvodnja bila u usponu još od ranocarškoga razdoblja, nude svakako više podataka u tome smjeru.⁹ Moguće je i izdvojiti pojedine lokalitete za koje postoje jasnije indicije da su bili mjesta prerade, „recikliranja“ raznovrsnoga materijala. Za sada ih je za sada ih je moguće kategorizirati u tek dvije skupine – prvu, gdje se procesi „recikliranja“ naslućuju na temelju ustanovljenih destrukcija prijašnjih objekata (demontiranja) ili uočenoga prikupljanja veće količine materijala na lokalitetima (raznovrsnoga ili izdvojenoga prema vrsti materijala) i drugu, gdje se mogu pretpostaviti instalacije za preradu materijala. U potonjoj skupini, koju čini svakako manje primjera, rijetko je moguće identificirati prigradene ili nadograđene objekte koji su činili cjelovitu „reciklažnu“ infrastrukturu, namijenjenu preradi kemijskoga stanja materijala.

2. PRIKUPLJANJE, DEPONIRANJE, „RECIKLIRANJE“ MATERIJALA U PROSTORIMA RIMSKODOBNIH VILA

Uz instalacije za preradu materijala, „reciklažne“ pogone, moguće je prvenstveno povezati lokalitete neposredne okolice Salone – Kaštelanskoga zaljeva i Splitskoga poluotoka. Taj se prostor prije interpretirao isključivo kao ladanjski pejzaž agera Salone s imanjima u tipu *villae rusticae*.¹⁰ Međutim, s napretkom arheoloških istraživanja tijekom prvog desetljeća 21. stoljeća, a zatim i obuhvatnijim istraživanjem tipologije rimskih zdanja, ustanovljeno je kako je ipak riječ o visoko urbaniziranom pejzažu sa sustavom proizvodno-prerađivačkih postrojenja, primarno u obalnom pojasu, a koja su funkcionirala još od 1. stoljeća, pa sve do 5. stoljeća. U tom, širem razdoblju i sama se proizvodnja mijenjala, od specijalizirane do mješovite, te su kroz čitavo rimskodobno razdoblje naseobinske aglomeracije, pojedinačni arhitektonski kompleksi i uz njih vezana proizvodna postrojenja prolazili kroz brojne transformacije. Uz pojavu postrojenja vezanih za kamenarske aktivnosti i proizvodnju opeke, od 1. stoljeća moguće je pratiti i pojavu iskorištavanja morskih dobara – od ubiranja

Sl. 1.
Lokalitet
Dujmovača,
plan istraženog
rimskodobnog
kompleksa (sustav
kanala i ostaci dijelu
na sjevernom dijelu
lokaliteta, ostaci
pretpostavljenog
kupališta na južnom
dijelu – prostorije
1, 2, 3) (prema
V. Katavić *et al.*,
2015).

soli, o čemu govore istraženi bazeni u podmorju od Trstenika prema zapadu Kaštelanskog zaljeva (Brigi-Kopilice, Pantana-Blato, Divulje) te na splitskom Spinutu, do u nešto kasnijem razdoblju prisutnog uzgoja ribe, a moguće i njene prerade.¹²

Kao dio iste proizvodno-prerađivačke infrastrukture ističu se i sklopovi građevina na predjelima Dujmovača i Lora (sjeverni dio Splitskoga poluotoka), iz više faza, s ustanovljenim dogradnjama i preslojavanjima ranijih, pravilno građenih objekata strukturama od neobrađena kamena slagana u tehnici suhozida.¹³ Među njima su strukture koje upućuju na proizvodne procese, koje sami istraživači nisu definirali – poput sustava kanala i uz njih funkcionalno vezanih jama, kao i ostataka peći (Dujmovača) te kružne konstrukcije neidentificirane namjene (Lora) (sl. 1, 2). Da se međutim moglo raditi o postrojenjima namijenjenima upravo preradi materijala, u prvome redu pokazuje veća količina raznovrsnih predmeta od metala (čavli, klinovi, dijelovi oružja i oruđa, nakit, novac), keramike (kućne i građevinske), stakla (vrčevi, posude, nakit), pa i kamena (balistički projektili, brusevi, nadgrobne ploče i dr.) razbacana ili grupirana na lokalitetu (Dujmovača), ali i odložena u pojedine prostorije koje su mogle služiti kao skladišta/deponiji (Lora).¹⁴ Vjerojatno je u procesu obrade, prije izdvajanja, u za to predviđene skladišne prostore raznovrsni materijal bio na prostoru lokaliteta najprije deponiran, o čemu govore i neki drugi primjeri.

U naselju Lukar (Promina), prilikom istraživanja rimskoga stambenog i/ili gospodarskog sklopa

pronađena je prostorija/spremište dimenzija od tek 0,64x0,75 m, s ulomcima stakla, keramike, bijelim kockama mozaičkoga popločenja pa i grumenima podne i zidne žbuke.¹⁵ Taj primjer pokazuje kako su različite vrste podnica, među kojima su i mozaička popločenja, bile češće demontirane. Nakon demontiranja mozaika, *tesserae* su uobičajeno bile grupirane prema materijalu i boji, pri čemu su bijele bile najmanje cijjenjene i često deponirane s drugim građevnim materijalom.¹⁶ Nažalost, u Lukaru istražen je tek manji dio objekta, pa ne postoje druge indicije o preradi materijala.¹⁷ U naselju Koprivno (lokalitet Kućerine, Ograde), sjeverozapadno od Klisa, istražena je, pak, veća površina rimskodobnoga zdanja, moguće upravno-administrativne funkcije (od 1./2. stoljeća do kasne antike). Osim većih količina, dapače mnoštva tegula akvilejske radionice te ulomaka amfora i plitica na lokalitetu, istraživači navode i na jednome mjestu grupirane metalne predmete.¹⁸ Taj dio zdanja određuju kao skladišta alata. Međutim, kako je riječ o zaista raznovrsnome materijalu - nalazima čavala, dlijeta, klinova, ali i potkova, bravi i ključeva, uz koje su bila deponirana i dva zvona - moglo bi se raditi o prostoru u koji se odlagao izdvojeni metal namijenjen preradi, „recikliranju“.¹⁹ Izdvojeni se materijal mogao odvoziti na drugu lokaciju s prerađivačkim radionicama ili prerađivati na licu mjesta. No niti u ovome slučaju lokalitet nije dovoljno istražen da bi se iznosili konkretniji zaključci.

S druge strane, istražene strukture na Dujmovači i u Lori oblikom i vrstom gradnje odgovaraju „reciklažnim“ pogonima koje je na temelju analize nalaza s lokaliteta rimskih vila *Cesson-Sevigne*, *Aiano-Toraccia*, *Monte Gelato*, *Faragola* i brojnih drugih kategorizirala Beth Munro.²⁰ Radi se, prije svega, o spomenutim jamama na Dujmovači te o kružnoj konstrukciji u Lori. Instalacije za preradu materijala obično su i bile izvedene u formi udubina i jama probijenih u podu već postojećih građevina ili u prirodnoj podlozi, često povezane s instalacijama za dopremanje vode te vrlo često podignute nedaleko kupaonica. Na Dujmovači, kao što je navedeno, jame su bile zatečene uz nepravilni kanal obložen tegulama, a na samo 8,5 m udaljenosti od njih pronađeni su ostaci triju prostorija koje istraživači interpretiraju kao dio kupaonice vile (sl. 1). Dodatna je zanimljivost što je s kanalom i jamama istu cjelinu činila i nešto sjevernije pronađena peć.²¹

I kružna konstrukcija u Lori, nekoć interpretirana kao bunar, zapravo je mogla biti dio peći za preradu materijala (sl. 2). Naime prema opisima istraživača kružna se konstrukcija (promjera 1,3 m u smjeru istok-zapad i 1,25 m u smjeru sjever-jug) prema vrhu sužavala, dobivši formu „košnice“.²² Kako pokazuju bolje istraženi primjeri s europskih prostora, takva forma i tip gradnje uobičajeni su za peći namijenjene „recikliranju“ materijala. Dijelom zidane, bile su

Sl. 2. Lokalizet Lora, plan sklopa (a), istraženi ostaci kružne konstrukcije (b) (prema: A. Piteša, 2009); ostaci peći na lokalitetu *Cesson-Sévigné* (c) (prema: B. Munro, 2011).

obložene reupotrijebljenom opekom, najčešće tegulama, koje su bile korištene i u „kalotastim“ nadgradnjama. No, uz tegule, mogle su u te svrhe biti upotrijebljene i ploče od pečene gline s određenim udjelom prerađenih/mrvljenih školjaka.²³ Utoliko je važno napomenuti da je u Lori među pokretnim nalazima osobito mjesto zauzela veća količina ostriga, dagnji, volaka, kopita i kućica. Pronađene su položene u podrumskoj prostoriji s otpadom od keramike i građevinskim šutom – u već spomenutome deponiju, koji je, indikativno, bio povezan s prostorom gdje je smještena kružna konstrukcija. I u kružnoj konstrukciji, uz fragmente keramike (tegula i amfora), pronađene su uz rub veće količine volaka.²⁴ Na temelju tih nalaza moguće je pretpostaviti da su se ondje, uz različit materijal, prerađivale i same školjke. Istraživači su lokalitet dijelom povezali uz njihov uzgoj, ali i preradu u svrhu dobivanja purpurne boje. No ipak je riječ o različitim vrstama školjaka, čijim se zagrijavanjem i mrvljenjem mogao dobivati kalcijev karbonat korišten u proizvodnji različitih keramičkih predmeta – bilo uporabnih ili građevnoga materijala. Tako prerađene školjke koje su bile dodavane glini omogućavale su izradu otpornijih, ali i tanjih posuda pa i keramičkih obloga, koje su korištene u gradnji peći.²⁵

Kada je točno na sjevernome dijelu Splitskoga poluotoka mogla zaživjeti privredna grana prerade materijala, nije moguće točno utvrditi. Uglavnom se radi o kasnijim fazama lokaliteta, budući da su nepravilnije i manje trajne građene strukture, uključujući i kružnu konstrukciju u Lori, bile ili prigradene ranijim objektima ili su ih preslojile. Istraživači ih smještaju u drugu ili treću fazu kompleksa, koje se na temelju pokretnih nalaza datiraju od 1. do 6. stoljeća (Dujmovača) i od 1. do 4. stoljeća (Lora).²⁶ Pokretni nalazi, međutim, ukoliko su većinom priku-

pljani i deponirani radi prerade, mogli su na lokalitete biti doneseni i u nekom kasnijem razdoblju – od 6. stoljeća.

Ipak, kao vremenske odrednice početaka takvih djelatnosti mogle bi poslužiti kronološki i tipološki već definirane faze transformacija rimskodobnih imanja srednje Dalmacije. Naime „uzleti“ pregradnji i adaptacija prijašnjih stambeno-gospodarskih zdanja, kao i promjene u proizvodnji koje su dovele do pojave novih prerađivačkih postrojenja, uočavaju se osobito u razdoblju od 3. do 4. stoljeća i od 4. do 5. stoljeća.²⁷ I na širem europskom prostoru upravo se od tada uočava pojava „reciklažnih“ aktivnosti na rimskodobnim imanjima. K tome na brojnim lokalitetima Dalmacije, a tako i prostora koji je gravitirao Saloni, pregradnje 3./4. stoljeća, a osobito od 4. do 5. stoljeća pratile su uslošnjanje i unapređenje različitih gospodarskih grana, proizvodnih djelatnosti. O tome svjedoče promjene u gradnji proizvodno-prerađivačkih instalacija u podmorju Kaštelanskoga zaljeva i Splitskoga poluotoka. Naime već spomenuti bazeni za ubiranje soli i uzgoj ribe u podmorju istočnoga i zapadnoga dijela Zaljeva, kao i na splitskome Spinutu, u svojoj su kasnijoj fazi bili građeni kombiniranom tehnikom slaganja, u većoj mjeri reupotrijebljenoga materijala.²⁸ Uz drvenu gradnju, čak na jednome dijelu Zaljeva u te svrhe potopljeni broda, korištene su i amfore, cijele ili dijelom fragmentirane, koje su služile za drenažu.²⁹ Te su amfore datirane u šire razdoblje od 1. do 3. stoljeća, odnosno u 2./3. stoljeće,³⁰ a u spomenute su svrhe korištene očito nakon 3. stoljeća.

U pokušaju određenja kronologije dodatno je važno da se uz lokalitete Lora i Dujmovača vežu i ukopi/nekropole, čije se gornje kronološke odrednice smještaju u 4. stoljeće, u slučaju Lore, te u 6. stoljeće, u slučaju Dujmovače.³¹ Formiranje nekropola

svakako je moguće dovesti u vezu s prerađivačkim djelatnostima, odnosno ondje su se mogli ukapati stanovnici/radnici imanja, kao i osobe koje su upravljale prerađivačkim, „reciklažnim“ aktivnostima.³²

Kompleksi s obaju lokaliteta mogli su služiti za preradu materijala prikupljanoga i dovezenoga s drugih, bližih ili udaljenijih predjela. Svakako se „uzlet“ u gradnji, pa tako i potreba za raznovrsnom građom i materijalima na prostoru Splitskoga poluotoka (pa i na prostoru Dalmacije šire gledano), bilježi u vrijeme podizanja Dioklecijanove palače. Međutim potreba za raznovrsnim materijalima nepromjenjiva je kroz čitavo razdoblje kasne antike, osobito kada se uređuju i grade brojni kršćanski kulturni prostori i veći crkveni sklopovi – od 4. do 5. stoljeća, a osobito od 5. do 6. stoljeća. Na mogućnost da se na prostoru Lore i Dujmovače prerađivao i dovezeni materijal upućivao bi zaista velik broj zatečenih raznovrsnih pokretnih nalaza. Na Dujmovači su zabilježena čak 224 metalna predmeta kategorizirana u skupinu posebnih nalaza, uz brojne primjerke čavala, klinova, noževa ili udica. Uz veliku se količinu metala navodi i znatan broj keramike te staklenih ulomaka – više-

va, posuda i predmeta od staklene paste, koja je bila osobito cijenjena i prerađivana.³³

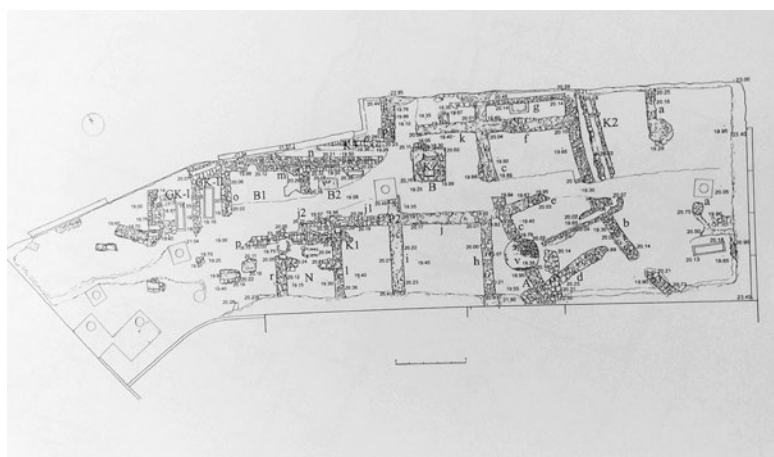
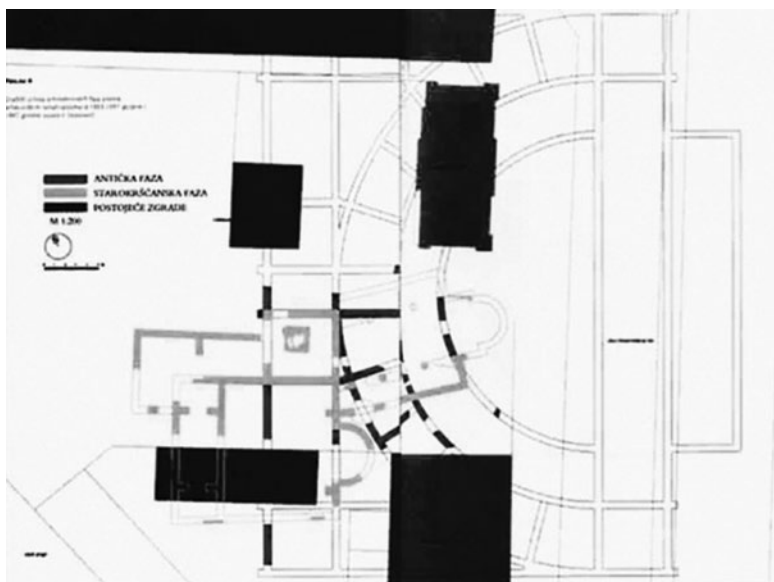
S druge strane, raznovrstan je materijal mogao biti prikupljan i sa starijih objekata na lokalitetima. Na to bi upućivala, prije svega, naknadno skinuta podnica jedne od prostorija na Dujmovači,³⁴ kao i podatak da su ondje prilikom istraživanja pretpostavljenoga kupališta izostali nalazi suspenzura, tubula, štukatura, kamenih oplata i drugih elemenata opreme i dekoracije,³⁵ što bi ukazivalo na mogućnost njihova demontiranja.

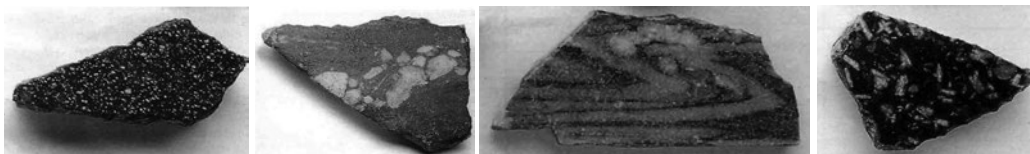
3. DEMONTIRANJE I RUŠENJE, „RECIKLIRANJE“ ARHITEKTURE RIMSKODOBNIH VILA

Dijelovi instalacija rimskodobnih kupališta – poput suspenzura hipokausta i tubula – često su od kasne antike bili reupotrebljavani, što jasno pokazuje i pojedini primjeri s prostora rimskodobne Dalmacije.³⁶ Ipak, kupališta su bila prvenstveno demontirana u cilju prikupljanja njihove, uobičajeno luksuznije opreme. Brojna istražena rezidencijalna i/ili upravna zdanja sa svečanim primacim dvoranama, blagovaonicama i kupalištima prostora istočne obale Jadrana ne pokazuju elemente luksuznije opreme, kakva je zasigurno bila prisutna – poput mozaičkih popločenja od raznovrsnoga, pa i skupocjenoga materijala ili mramornih oplata različitih vrsta i dr. Velik je broj takvih kompleksa do prvih istraživanja, uglavnom od kraja 19. stoljeća i početka 20. stoljeća, ostao očuvan u pejzažu te su i do relativno modernoga doba bili korišteni kao izvor građevnoga materijala – poput kasnoantičkoga carskog rezidencijalnog i upravnog zdanja u Polačama na otoku Mljetu ili kompleksa carske vile u uvali Stari Trogir iz 1./2. stoljeća.³⁷ Bolji su stoga pokazatelji mogućih planskih rušenja/demontiranja luksuznijih rimskodobnih građevina u razdobljima od 4. pa sve do 10./11. stoljeća svakako oni lokaliteti koji su do istraživanja zatečeni relativno nedimuti, pokriveni zemljom.

Među njima se izdvaja lokalitet *Ad basilicas pictas*, također na Splitskome poluotoku, na koji se smještaju srednjovjekovne crkve Sv. Andrije i Sv. Ivana Evanđelista, poznate iz povijesnih izvora. No u novije je vrijeme lokalitet najpoznatiji po ostacima rimske građevine, još uvijek nerazjašnjene funkcije (sl. 3).³⁸ Jedna od predloženih je i ona lječilišnoga, odnosno kupališnoga kompleksa, s polukružnim portikom, eksedrom, kakve se uz terme/kupališta podižu već od ranocarskoga razdoblja.³⁹ U svakome slučaju, s obzirom na djelomično koncentričnu formu te dimenzije (promjer od 30 m) to je zdanje svakako bilo monumentalno te luksuznije opremljeno. Od kasne antike kroz duže razdoblje do 11. stoljeća na njegovu se rubu (zapadno) odvijaju dogradnje – podiže se, u barem pet faza, složeniji sklop dviju bazilika s aneksi-

Sl. 3.
Plan istraženog dijela lokaliteta *Ad basilicas pictas* - istraženi dio antičke građevine polukružne forme (a); ostaci sklopa bazilika s aneksima i krstionicom (b) (prema: F. Oreb *et al.*, 1997)

Sl. 4.
Ad basilicas pictas
 - ostaci mozaičkog
 popločenja na
 lokalitetu (a, b);
 fragmenti oplata
 od raznobojnog
 mramora: zelenog
 porfira (c), *cipollino*
 mramora (d), crvene
 breče (e), crvenog
 porfira (f) (prema: F.
 Oreb *et al.*, 1997).

ma i krstionicom.⁴⁰ Zbog svoje raskošnije dekoracije, oslikan freskama te popločen i obložen polikromnim mozaicima i oplata, taj se sklop već u srednjemu vijeku naziva, vrlo indikativno, *basilicae pictae*.⁴¹

Mozaici i oplate sjeverne apsidalne prostorije pretpostavljenoga bazilikalnog tlocrta, koja ujedno predstavlja najraniju fazu, kao i njoj dograđene južne bazilike te aneksa i krstionice bili su izvedeni od najskupocjenijih materijala. Kockice mozaika bile su izrađene od vapnenca i mramora bijele boje, narančaste keramike, ali i bazalta i crvenoga porfira, dok su zidne i podne obloge, u tehnici *opus sectile*, činili ulomci egipatskoga crvenog porfira, žutoga alabastra i ružičastoga granita, uz primjerke od rijetkoga zelenog porfira s prostora Grčke, *cipollino* mramora i breče s Alpe Apuane (sl. 4).⁴²

Istraživači navedene materijale smatraju uvezanima, što su oni inicijalno svakako i bili. Međutim u vrijeme kada su datirane najranije faze „oslikanih bazilika“ – kraj 4. i početak 5. stoljeća – a osobito u kasnijim fazama – od 5. do 6. stoljeća⁴³ – većina je tih materijala bila vrlo teško dostupna, u prvome redu zbog već ranijega prestanka rada kamenoloma na prostoru Egipta i Grčke. Uz navedeno, u slučajevima kada bi se takvi materijali, i u „prefabriciranome“ obliku, prevozili s istoka u zapadne dijelove Carstva, za to su bila potrebna posebna odobrenja države, odnosno cara, a kako je i sam prijevoz – gotovo isključivo brodovljem – bio iznimno skup, nisu mogli biti dostupni svakome. Time je kroz duže razdoblje kasne antike diljem Carstva bilo uobičajeno nabavljati raznovrsne materijale upravo s lokalnih prostora i to sa starijih građevina, što je moguće bližih. Međutim i u takvim su slučajevima za korištenje najskupljih materijala postojale jasne odredbe i re-

strikcije, budući da su njihova distribucija, trgovina te uopće korištenje bili pod nadzorom države/cara.⁴⁴

Na prostoru Splitskoga poluotoka takvi se materijali očekuju unutar Dioklecijanove palače. No znamo da je palača u vrijeme opremanja crkvenoga sklopa na *Ad basilicas pictas* mogla još uvijek biti u uporabi.⁴⁵ Stoga kao mogući izvor ostaje starija građevina na lokalitetu, za koju postoje indicije da je u ruševnome obliku, baš kao izvor materijala, bila sukcesivno demontirana, a time i održavana u dužemu razdoblju.⁴⁶ Već činjenica da se ranokršćanski sklop opremao kroz razdoblje od najmanje stotinu godina, govorila bi tome u prilog. Također iako je sjeverna bazilika preslojila njezine zidove, u visini od 0,30 m, u idućoj se fazi pojedine starije strukture nadograđuju i produžuju, time i uklapaju u južne dijelove novoga kompleksa. Usto se u sjevernome dijelu crkvenoga sklopa iskorištavaju i modificiraju raniji kanali za dovod i odvod vode te se uz njih gradi kružna struktura popločena opekama, interpretirana kao vodosprema (sl. 5).⁴⁷ Ti podaci svakako ostavljaju prostor razmišljanjima da je starija građevina mogla dijelom stajati u prostoru u vrijeme izgradnji „oslikanih bazilika“. Ovisno o dimenzijama mogla je biti izvor velike količine građe namijenjene opremanju i drugih objekata u bližoj i nešto daljoj okolici. Prilikom budućih arheoloških istraživanja trebalo bi svakako obratiti pažnju na spomenute instalacije koje su mogle služiti i za preradu, barem kamene građe. Kako su i mozaici zapravo izrađivani od otpadaka, preostalog od većih blokova, u svakome se slučaju mogu očekivati klesarske aktivnosti i/ili aktivnosti prerade kamena.

Zanimljiv je utoliko lokalitet rimske vile Grušine – Sv. Lovre u šibenskom Donjem polju s istraženim još jednim luksuznijim zdanjem – kupalištem,

Sl. 5.
Ostaci kružne
strukture povezane
s kanalima antičkog
zdanja na lokalitetu
Ad basilicas pictas
(prema: F. Oreb *et al.*,
1997).

opremljenim podnim grijanjem, ukrašenim mozaičkim popločenjem, oslikom i štukaturama.⁴⁸ Sklop se prostirao od kupališta dalje prema istoku, gdje se na lokaciji oko gotičke crkve Sv. Lovre vjerojatno nalazio gospodarski i/ili administrativni dio imanja. I dok se raskošniji dio sklopa sukcesivno „degradirao“ i demontirao, predio odmaknut od njega, u arealu gdje se nalazi crkva Sv. Lovre, postao je mjesto živih graditeljskih aktivnosti (sl. 6).

Naime već su tijekom prvih iskopavanja davnih 1930-ih, a zatim i u vrijeme novijih istraživanja (2004. i 2005.), uočene lošije dogradnje koje su bile prislonjene uz zidove kupališta, s parom ukopa, te napokon i pokazatelji rušenja – na jednome mjestu mnoštvo krovnih tegula i ulomaka tufa svodne konstrukcije.⁴⁹ S druge strane u okolici je crkve Sv. Lovre pronađena veća količina razbacanih rimskih natpisa i stela, uz primjerak stele prekllesane u ranosrednjovje-

Sl. 6.
Lokalitet Grušine-
sv. Lovre, istočni
dio lokaliteta, ostaci
zidova s apsidalnim
završetkom (prema:
Ž. Krnčević, 2005).

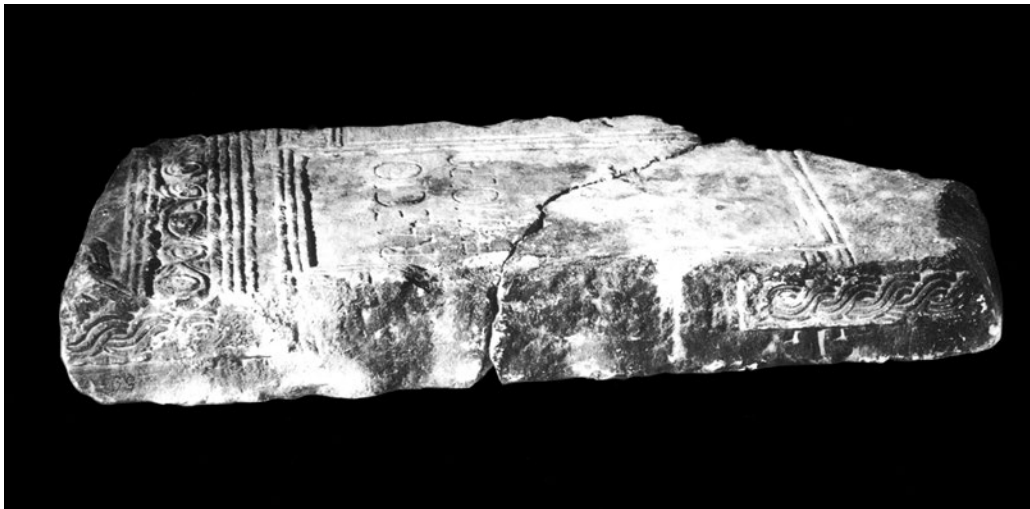
kovni nadvratnik, te ulomci sarkofaga (sl. 7). Upravo su ondje pronađeni i brojni ulomci crkvenoga namještaja i arhitektonske plastike po kojima je lokalitet i najpoznatiji – s najranije datiranim u 6. stoljeće i preko 40 ulomaka predromaničkih stilskih odlika, iz više različitih faza, te pojedinim ranoromaničkim.⁵⁰ Na tome su dijelu lokaliteta ustanovljene i određene adaptacije/pregradnje rimskodobnoga sloja kojima istraživači nisu pridali veću pažnju,⁵¹ a svakako bi mogle upućivati na aktivnosti prerade materijala. Uz niz zidova lošije kvalitete, od kojih je jedan u dužini od čak 30 m završavao polukružnom strukturom nedefinirane funkcije, pronađena je i veća „udubina“ isklesana u kamenome živcu, promjera 5 m i dubine 3 m.⁵² Na temelju analogija „udubinu“ je moguće dovesti u vezu bilo s ostacima peći, i to za preradu kamena (vapnenica), bilo ostacima recipijenta za vodu, kakvi su služili za hlađenje alata korištenoga u procesu prerade.⁵³

Stoga je otvorena mogućnost da se na ovome dijelu lokaliteta, gdje je smješteno i groblje, u prvome redu obrađivala i moguće preradivala kamena građa, preuzeta s rimskodobnoga kompleksa i njemu pridruženih cjelina, a namijenjena opremanju ranosrednjovjekovnoga crkvenog sklopa koji se nalazio negdje u blizini. Prema količini ulomaka i različitim posvetama na njima, na lokalitetu se i očekuje složeni crkveni sklop. No iako su svi ulomci pronađeni neposredno uz gotičku crkvu Sv. Lovre ili sekundarno upotrijebljeni kao građa ukopa groblja sjevernije od nje, ranije crkvene građevine ne moraju se nužno tražiti ispod gotičkoga zdanja, gdje uostalom i nisu arheološki potvrđene.⁵⁴

Prema stilskim se karakteristikama većine ulomaka djelatnosti prerade kamena mogu pripisati razdoblju ranoga srednjeg vijeka, odnosno srednjega vijeka, kada rimskodobni posjed postaje dio vladarskih imanja, kasnije kraljevskoga samostana.⁵⁵

Brojni srodni lokaliteti rimskih vila, s kontinuitetom korištenja kroz kasnu antiku i srednji vijek, pokazuju istovjetne pojave – sukcesivno demontiranje i rušenje luksuznijih dijelova sklopa, uz gradnju crkvenih objekata u njihovome odmaku, često nad ili uz gospodarske, proizvodne sklopove. Pritom se primjećuju ustaljene vrste destrukcija prvih, kao i ustaljeni tipovi daljnjega korištenja ili preslojavanja drugih vrsta sklopova pa i oni zahvati kojima su i jedni i drugi na neki način bili valorizirani.

Takva nas razmatranja dovode do drugoga, *ideološkog* aspekta, „recikliranja“ arhitekture, kojim se i pojam recikliranja izdiže na simboličku razinu. Simboličko korištenje ruševina „recikliranjem“ podrazumijevalo bi i interpoliranje ranije porušenih ili napuštenih sklopova u čiju se strukturu i interveniralo, ali prvenstveno s namjerom očuvanja temeljne forme, uz reinterpretiranje primarne funkcije te pridavanje novih značenja. Iz te je perspektive čitave

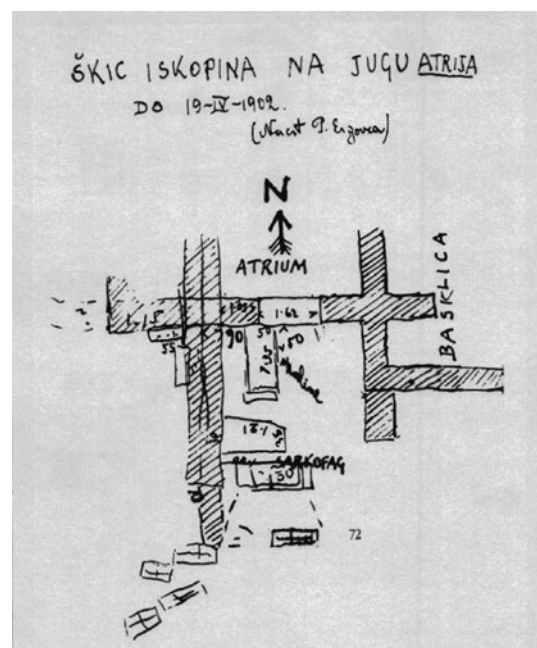
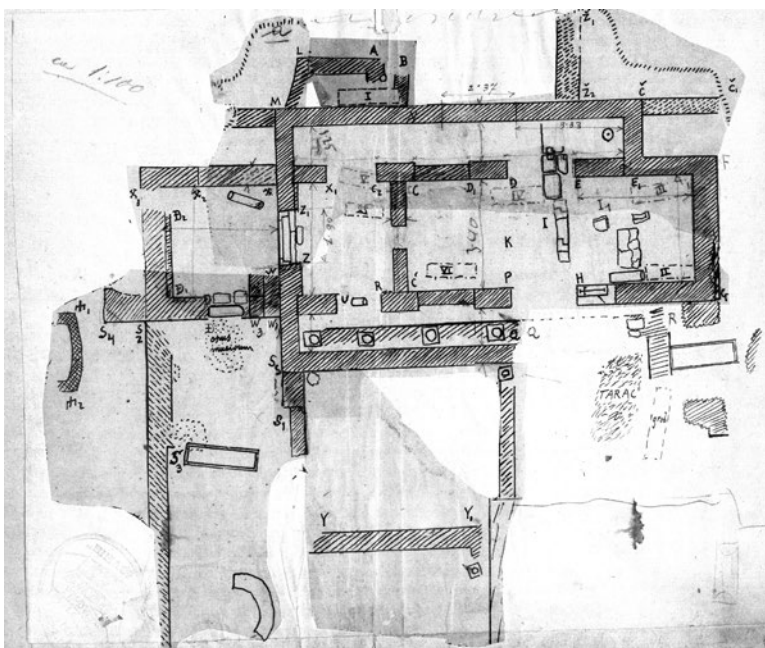
Sl. 7.
Rimska stela s lokaliteta Grušine-sv. Lovre preklešana u nadvratnik u ranosrednjovjekovnom razdoblju (prema: N. Jakšić, Ž. Krnčević, 1997).

arhitektonske cjeline moguće proučavati kao *spolie* – što bi podrazumijevalo u njima prepoznato, kao i njima pridodano, društveno, kulturno, političko ili religijsko značenje.⁵⁶ Te se pojave prepoznaju upravo kod višeslojnih lokaliteta, a ponajprije onih gdje je daljnjim korištenjima kroz niz stoljeća bio zahvaćen gotovo cijeli raniji, rimskodobni kompleks. Starije strukture, koje su nekoć mogle služiti svakodnevnom boravku vlasnika pa i biti vrlo raskošno uređene, u demontiranome su, destruiranome, dakle ruševnome obliku, daljnjim intervencijama i promjenom funkcije često dobivale veće značenje. Na prostoru koji se ovdje obrađuje najbolje se uočavaju promjene, zapravo korištenja demontiranih/ruševnih cjelina u sepulkranoj funkciji.

Na lokalitetu Sv. Marte (Bijaći, Kaštelansko polje), s kontinuitetom od 1. do 11. stoljeća,⁵⁷ više je primjera upravo takvih adaptacija i pregradnji, to jest „recikliranja“ arhitekture, a ovdje ćemo se osvrnuti

na tek neke. Tako je mozaik jedne, moguće prolazne prostorije, na dijelu lokaliteta jugozapadno od crkve, ulaganjem sarkofaga iz 6. stoljeća, koji ga je i destruirao, poslužio kao luksuznija obloga groba, markacija ukopa. U produžetku je, prema sjeveru, korištenjem preostalih zidova starije prostorije, formirana i mozaikom ukrašena grobnica (sl. 8).⁵⁸ Ovakvi se zahvati ne mogu smatrati „degradacijom“ prijašnjega sklopa. Sasvim suprotno, kao mjesto ukopa/grobnice ranija je prostorija na neki način monumentalizirana, a dobivši sepulkrano značenje „unaprijeđena“ je i u značenjskome smislu. Srodna bi pojava, zapravo, bila i često zabilježena reupotreba sarkofaga. Izrađeni kao kameni sanduci koji su komemorirali pokojnike jedne obitelji, sarkofazi – poput onih dviju Rutilija, Zone i Auguste s lokaliteta Sv. Marte ili obitelji Kornelija s lokaliteta Rižinice (Rupotine)⁵⁹ – postaju tijekom ranokršćanskoga, odnosno ranosrednjovjekovnoga razdoblja, grobnice odabranih iz širih

Sl. 8.
Lokalitet Sv. Marte (Bijaći), plan s istraživanja Društva „Bihac“ iz 1902. g. - označen prostor rimskodobnog sklopa s kasnijim intervencijama: uređenom grobnicom i sarkofagom umetnutim u mozaičko popločenje (a); označena pozicija sarkofaga i mozaika na manjem planu s istraživanja (b) (prema: H. Gjurašin, 2004)..

Sl. 9.
Sarkofag Rutilije Zone
i Auguste (sv. Marta,
Bijaći) (prema: P.
Chevalier, 2004).

društvenih skupina koje su zauzele prostore vila (sl. 9). Originalni dekorativni program sarkofaga, kome-morativni latinski natpisi, simbolički prikazi, pa čak i oni religijske tematike, pritom gube svoje izvorno značenje, ali zato postaju znak privilegije, povlaštenoga ukopa.

Dok prethodni primjeri pokazuju manje intervencije u sam oblik, a u slučaju sarkofaga i u funkciju starijih struktura i/ili objekata njihovom reupotrebom, cijeli je niz primjera kod kojih se uočavaju veće promjene toga tipa, pri čemu se mahom radi o reupotrebi/“recikliranju“ većih arhitektonskih cjelina – bilo interijera bilo eksterijera rimskih objekata. Tako se čitava prethodno destruirana/ruševna kupališta, dvorišta, terase i šetnice luksuznih vrtnih prostora rimskodobnih ladanjskih zdanja, čiji su zidovi još uvijek stajali slobodno u prostoru, uklapaju u nove

komplekse. Starije strukture čine nove cjeline monumentalnijima te na neki način označavaju izdvojene, privilegirane prostore onih koji su došli u posjed starijega zdanja. Ponovno dolazi do izražaja korištenje u sepulkralnoj funkciji – markiranje, omeđivanje grobnih mjesta ili uređenih groblja: kao što je slučaj lokaliteta Lavdir/Ivrenić u trogirskome Malom polju, gdje su zidovi prethodno demontiranoga kupališta postali međa/oznaka mjesta ukopa pa i građa nad-svođene grobnice s reupotrijebljenim sarkofagom;⁶⁰ ili vrlo srodne pojave na lokalitetu Sv. Ilije na otoku Lopudu, gdje je najstariji zid rimskodobnog sklopa produžen prema istoku, te je na taj način s južne strane omeđivao monumentalniju, stepenasto građenu grobnicu. Zid je i poslije bio nadograđivan, opkolivši u konačnici, s dodatnim nadogradnjama s istoka, prostor koji je u srednjemu vijeku nad ostaci-

Sl. 10.
Lokalitet crkve sv.
Ilije, zid na južnoj
strani lokaliteta s
umetnutim nišama
i grobnicom
(Konzervatorski
odjel Dubrovnik,
fotodokumentacija).

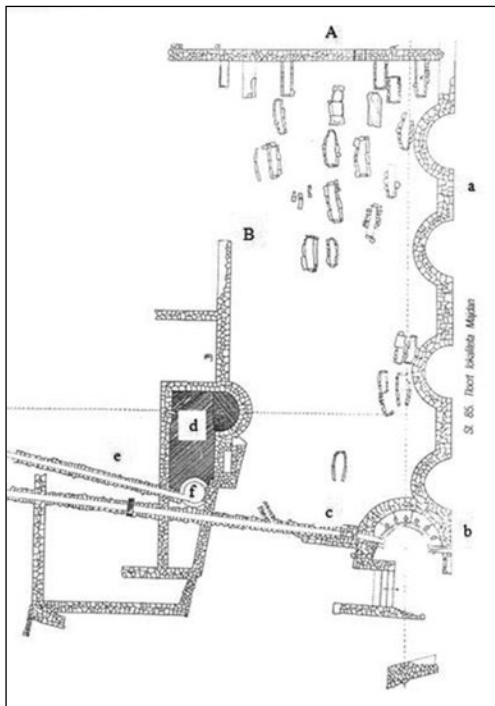

ma rimskodobnoga sklopa zauzela crkva Sv. Ilije (sl. 10).⁶¹

Na Majdanu (izvor rijeke Jadro) čitava terasa luksuznoga vrtnog prostora uz kupalište ladanjskoga kompleksa uređena je u prostor groblja. Groblje s povlaštenim ukopima – na što upućuju bogati prilozu u u vidu zlatnoga nakita – s južne su strane omeđivali zidovi nekadašnje šetnice, s oblim nišama u funkciji odmorišta ili za sadnju/izlaganje dekorativnoga bilja ili statua, a s gornje kupališni sklop s bazenima (sl. 11).⁶² Gotovo jednaku pojavu bilježimo na prostoru termalnog sklopa na lokalitetu Sustjepan u Cavtatu, čiji se zidovi adaptiraju u grobnice pokojnika s najskupocjenijim, zlatnim prilozima Justinijanova doba;⁶³ ili državne/carske prometne postaje u Danilu Gornjem kod Šibenika (od 1./2. do 4. st.), koja je moguće tijekom kasne antike postala sjedište biskupa jedne tzv. „ruralne“ biskupije (4./5. st.), da bi i ondje u prostorima vjerojatno već prilično demontiranoga/destruiranoga kupališta svoje mjesto „našli“ i povlašteni ukopi.⁶⁴

Dakle mjesta boravka rimskodobne elite, naj-svečaniji i najbogatije ukrašeni prostori rezidencija, ujedno simboli statusa, kao izvor su raznovrsnoga materijala od kasne antike služila stjecanju bogatstva nove elite (koja je i kršćanska elita), kao i prezentiranju njihove moći, označavajući i mjesta prelaska povlaštenih u zagrobni život. Poštivanjem određenih svojstava starijih kompleksa, prvenstveno u strukturalnom pogledu, na neki se način poštivala i kultura društva iz kojih su potjecali te tako starije građevine postaju i dio naslijeđa, tradicije predstavnika novih društvenih skupina.

Bliski se idejni koncepti prepoznaju kod primjera s odsustvom destrukcija i primjetnim obnavljanjem/očuvanjem forme i funkcije starijih zdanja u dužemu razdoblju, tek s neznatnim adaptacijama. Stariji se sklopovi interpoliraju u novoizgrađene cjeline, koje u svojoj prostornoj dispoziciji u određenoj mjeri čak slijede njihovu formu. Međutim takve se pojave mogu pratiti još od rane antike. Gotovo se u pravilu odnose na korištenje gospodarskih objekata, koji su još od ranocarskoga razdoblja pa sve do srednjega vijeka, a moglo bi se reći i do suvremenoga doba, imali istaknuto simboličko značenje. Jasan je primjer ladanjski kompleks u Verigama na Velom Brijunu (1./2. st.), gdje se u vrijeme promjene vlasnika imanja čitava starija građevina primarne gospodarske funkcije zadržala, obnovila i interpolirala u novoizgrađene cjeline, a koje su svojom morfologijom ponavljale rješenje s dvorištem u formi *porticus-triplex*, svojsteno prostorima rimske Kampanije.⁶⁵ Vlasnikove želje za održavanjem starijih gradnji i opreme nisu počivale tek na uvažavanju njihove praktične vrijednosti, koja je neupitna, već i one prepoznatljivoga znaka tradicije i kulture rimskoga prostora. Gospodarenje zemljom i poljoprivredne aktivnosti bili su i

Sl. 11. Lokalitet Majdan (izvor rijeke Jadro), terasa s grobljem na redove na terasi između kupališta i šetnice (prema: Lj. Karaman, 1930).

dio identiteta vlasnika, a održane i obnovljene preše za preradu maslina sredstvo njegove osobne prezentacije.⁶⁶

Kolika je bila vrijednost preša, pa i torkulara i drugih poljoprivrednih strojeva pokazuje činjenica da su oni rimskodobni mogli biti održavani i obnavljani u kontinuitetu sve do srednjega vijeka. Na lokalitetu Dolac, u Kaštel Gomilici, istražile su prostorije s prešom, čije se najranije faze datiraju između polovine 1. stoljeća do 2. stoljeća. Uz taj se objekt podiže kasnoantička apsidalna prostorija dekorirana polikromnim mozaikom, koja funkcionira i kao dio ranokršćanskoga kompleksa s aneksima i ukopima (5./6. st.), da bi u srednjemu vijeku bila podignuta nova, manja crkva. Svo vrijeme, objekt s prešom se sačuvao, dapače i obnavljao, poglavito u vrijeme kada posjed preuzimaju splitske benediktinke.⁶⁷

Na dugotrajno održavanje preša – pa i spoli-ranjem rimskih, antičkih i kasnoantičkih kamenih predmeta – ukazuju i slučajevi preoblikovanja rimskih nadgrobnih spomenika u stupove za potisak stroja (*stipites*) (lokalitet Križice, Kaštelansko polje; Bilice kod Šibenika)⁶⁸ ili sarkofaga reupotrijebljenih u kamenice za ulje (*labra*) (Miri, Kaštel Novi).⁶⁹ Dugo trajanje rimskodobnih zdanja na takvim lokalitetima, kao što su Miri i Bilice ili Dolac, moglo bi se reći da je uvelike bilo uvjetovano postojanjem poljoprivrednih strojeva, koji su istovremeno značili gospodarsku vrijednost imanja i ukazivali na bogatstvo, ugled i moć onih koji su njima upravljali.⁷⁰ Još se od rane antike održavanje poljoprivrednih strojeva smatralo iskazom moralnih vrijednosti, što je uvelike zadržano i u razdobljima kasne antike i srednjega vijeka.

Obrađeni lokaliteti s prostora srednjega i južnoga Jadrana pokazuju koliko su procesi „recikliranja“ arhitekture, kao i prerađivačke instalacije namijenjene „recikliranju“ različitih materijala, imali znatan udjel u procesima formiranja kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih sklopova na temeljima rimskodobnih imanja (*villae*). Ti su procesi, kroz različite vidove korištenja starijih objekta – demontiranjem ili rušenjem, kao i očuvanjem, pa i paradoksalno očuvanjem radi daljnjega rušenja i demontiranja – u velikoj mjeri diktirali i položaje kasnijih crkvenih kompleksa, posljedično i ukopa, te ih je gotovo jednako važno

izučavati kao i sve druge fenomene koji ulaze u okvire istraživanja transformacija rimskodobnih imanja. Potreba za materijalima, a zatim i ekonomska dobit stečena ubiranjem materijala, njegovim transportom, preradom i trgovinom, značila je status i moć onih koji su došli u posjed, dobili pravo na korištenje starijih građevina – vrijedna izvora materijala – te i ne čudi toliko velik broj crkvenih i, u narednim stoljećima, vladarskih posjeda i zadužbina sa središtima upravo na lokalitetima rimskodobnih vila. Kao što je u literaturi već ustanovljeno, takav su status imali većinom, pa i gotovo svi ovdje obrađeni lokaliteti

Bilješke

- ¹ Pojmovi *recikliranje*, *reciklaža*, *second-hand materijali*, *rabljeni materijali*, koje uvelike vežemo uz suvremene prakse „prefabrikacije“, preoblikovanja objekata/predmeta ili otpada, sve se češće koriste u kontekstu povijesnih razdoblja. O značenjima tih pojmova i njihovoj uporabi u suvremenome dobu te u istraživanjima bliskih pojava u prošlosti, a primarno u arheološkim studijama vidi: INA MILOGLAV, ANDREA KUDELIC, JACQUELIN BALEN, *Recikliraj, ideje iz prošlosti*, Ina Miloglav, Andrea Kudelić, Jacquelin Balen (ur.), Zagreb, 2017., 7-10. U brojnim se znanstvenim raspravama ti pojmovi isprepliću s onima *spoliranje*, *spolijacija* i sl. U djelu posvećenome istraživanju fenomena uporabe antičke građe u srednjovjekovnome Rimu, rimskim crkvama, na taj ih način koristi MARIA FABRICIUS HANSEN u: *The Spolia Churches of Rome: Recycling Antiquity in the Middle Ages*, Aarhus University Press, 2015. Nasuprot tomu, R. Brilliant i D. Kinney definiraju recikliranje kao zadnju fazu reupotrebe građevina, u kojoj je objekt reduciran na puki materijal, te se može reći kako koriste pojmove u „pravome“ značenju: RICHARD BRILLIANT, DALE KINNEY, *Reuse Value: Spolia and Appropriation in Art and Architecture from Constantine to Sherrie Levine*, Routledge, 2016., 3.
- ² Uz prethodno navedene autore, vidi i: DOUGLAS R. UNDERWOOD, *(Re)using Ruins: Public Building in the Cities of the Late Antique West, A.D. 300-600 (Late Antique Archaeology (Supplementary Series))*, Brill, 2019.; SIMON J. BAKER, „Late Antique Recycling Practices in the West: a preliminary discussion of recycling trends in the north-western provinces of the Roman Empire“, u: *La sculpture et ses emplois. Actes des Iles rencontres autour de la sculpture romaine*, Arles 2016, V. Gaggadis-Robin - N. de Larquier (ur.), Bourdeaux, 2019.; ISTI, „The demolition, salvage and recycling industry in Imperial Rome“, *Ædificare. Revue internationale d'histoire de la construction* 2, n° 4, 2018., 37-84; ROBIN FLEMING, „The Ritual Recycling of Roman Building Material in Late Fourth and Early Fifth-Century Britain“, u: *European Journal of Post-Classical Archaeologies* 6, 2016., 7-31; ANNA FRANGIPANE, „From spolia to recycling: The reuse of traditional construction materials in built heritage and its role in sustainability today: A review“, *Geological Society London Special Publications* 416 (1), 2015.; BETH MUNRO, „Approaches to architectural recycling in Roman and late Roman villas“, u: *TRAC 2010: Proceedings of Twentieth Theoretical Roman Archaeology Conference*, D. Mladenovic - B. Russell (ur.), Oxford, 2011., 76-88; ISTA, *Recycling the Roman villa. The use of architectural components as raw materials for small scale production in the late Roman period*, Doktorska disertacija, University of Oxford, 2010. A vidi i: CONNOR GILCHRIST, „Recycling in Ancient Rome - A Literature Review“, *WRTG 391 Advance Research Writing*, 2015.
- ³ IAN C. FREESTONE, „The Recycling and Reuse of Roman Glass: Analytical Approaches“, *Journal of Glass Studies* Vol. 57, 2015., 29-40; ROBIN FLEMING, „Recycling in Britain after the Fall of Rome's Metal Economy“, u: *Past & Present*, No. 217, 2012., 3-45; BETH MUNRO, „Approaches to architectural recycling“. Pregled „reciklažnih“ postupaka i tipova reupotrebe različitih materijala kroz povijest – kosti, keramike, stakla, metala – uz pozivanje na iscrpnu literaturu donose autori već citiranoga zbornika: SELENA VITEZOVIĆ, „Kosti, jedna od najranijih sekundarnih sirovina“, *Recikliraj, ideje iz prošlosti*, Ina Miloglav, Andrea Kudelić, Jacquelin Balen (ur.), Zagreb, 2017.; JASNA VUKOVIĆ, „Oštećenje, lomljenje, preoblikovanje: recikliranje i sekundarna upotreba predmeta od keramike“, u: Isto; ANA FRANJIĆ-IAN C. FREESTONE, „Glass recycling“, u: Isto; ANA PAVLOVIĆ, „Novo lice starih kovanica – sekundarna i ponovna upotreba novca u arheologiji“, u: Isto.
- ⁴ SIMON J. BAKER, YURI MARANO, „Demolition laws in an archaeological context. Legislation and architectural re-use in the Roman building industry“, u: *Decor. Decorazione e Architettura nel Mondo Romano, Thiasos Monografie* 9, Roma: Edizioni Quasar, 2017., 833-850; YURI MARANO, „Marmo e committenze nell'Adriatico tardoantico (V-VI secolo d.C.)“, u: *Economia e Territorio. L'Adriatico centrale tra tarda Antichità e alto Medioevo*, E. Cirelli - E. Giorgi - G. Lepore (ur.), BAR - International Series 2926, Oxford 2019., 41-49; ISTI, „Tra centro e periferia: la distribuzione della scultura costantinopolitana nella regione adriatica tra V e VI secolo d.C.“, in *Realtà medioadriatiche a confronto. Contatti e scambi tra le due sponde, Atti del Convegno*, G. De Benedittis (ur.), 2018., 90-109; BEN RUSSEL, „Lapis transmarinus: stone-carrying ships and the maritime distribution of stone in the Roman empire“, u: *Maritime Archaeology and Ancient Trade in the Mediterranean. Proceedings of the 2008 OCMA Conference, Madrid. Oxford Centre for Maritime Archaeology* 7, D. J. Robinson - A. I. Wilson (ur.), 2011., 137-52.
- ⁵ Riječ je o mišljenju koje se zastupalo u: GISELA RIPOLL, JAVIER ARCE, „The Transformation and End of Roman Villae in the West (Fourth-Seventh Century: Problems and Perspectives)“, u: *Towns and Their Territories in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, G.P. Brogiolo - N. Gauthier - N. Christie (ur.), Leiden: Brill, 2000., 63-114; GIAN PIETRO BROGIOLO, ALEXANDRA CHAVARRIA ARNAU, „Chiese e insediamenti tra V e VI secolo: Italia settentrionale, Gallia

- Meridionale e Hispania*”, u: *Chiese e insediamenti nelle campagne tra V e VI secolo* (Documenti di Archeologia 30), G. P. Brogiolo (ur.), Mantova: Società Archeologica Padana, 2003., 9-37; ISTI, „El final de las villas y las transformaciones del territorio rural en el Occidente (siglos V-VIII)”, u: *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio: arquitectura y function* (IV Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón), C. Fernández Ochoa - V. García-Entero - F. Gil Sendino (ur.), Gijón: Ediciones Trea, 2008., 193-213. Vidi i drugačije postavke u: TAMARA LEWIT, „Vanishing villas’: what happened to elite rural habitation in the West in the 5th- 6th c.”, *Journal of Roman Archaeology* 16, 2003., 260-275; MAJA ZEMAN, *Transformacije rimskih „vila” na prostoru srednje Dalmacije u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014.
- ⁶ O tome pitanju v. prvenstveno raspravu u: BETH MUNRO, *The use of architectural components*, 4-11; Ista, „Approaches to architectural recycling”. Iz potpuno drugoga ugla do bliskih zaključaka, suprotstavljenih tezama o „propadanju vila” od 4. do 5. st., dolazi MAJA ZEMAN u: *Transformacije rimskih „vila”*.
- ⁷ BETH MUNRO, *The use of architectural components*, 4-11; Ista, „Approaches to architectural recycling”.
- ⁸ ISTO. O pojavi pojedinačnih grobova/ukopa u ruševinama rimskodobnih stambenih i gospodarskih zdanja v. i: JEREMY T. KNIGHT, „Villa to monastery: Llandough in context”, *Medieval Archaeology* 49, 2005., 93-108; TAMARA LEWIT, „Vanishing villas’; NEIL CHRISTIE, „Landscapes of Change in Late Antiquity and The Early Middle Ages: Themes, Directions and Problems”, *Landscapes of Change. Rural Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, N. Christie (ur.), Aldershot: Ashgate, 2004.
- ⁹ Nakon prikupljenih podataka za preko dvjesto lokaliteta izvangradskih imanja (*villae*) srednje Dalmacije, koji su klasificirani prema namjeni i kronologiji te tipologiji strukturnih i funkcionalnih promjena (adaptacije, pregradnje, preslojavanja) u dužemu razdoblju od 1. do 10. st., postavljene su i određene osnove za daljnje bavljenje različitim vidovima transformacija rimskodobnih imanja: MAJA ZEMAN, *Transformacije rimskih „vila”*; vidi i: KRISTINA JELINČIĆ, *Topografija rustičnih vila otoka Brača*, Magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005. Za prostore južnoga Jadrana, ujedinjeno, podaci o brojnim lokalitetima koji se vežu uz rimskodobne vile, s kasnijim fazama korištenja, doneseni su u: JOSIP KLAJČIĆ, *Organizacija pejzaža od antike do srednjeg vijeka prostora Cavtata (antički i kasnoantički Epi-daur)*, Diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016. Za Elafitsko otočje vidi poglavlje znanstvene monografije: MAJA ZEMAN, „Elafitsko otočje u antici i kasnoj antici”, u: Ivana Tomas, *Spomenici otoka Lopuda od antike do srednjeg vijeka*, I. Viđen (ur.), Zagreb-Dubrovnik, 2017. Oba potonja rada nadopunjuju opsežniji projekt mapiranja i kategoriziranja lokaliteta prostora Konavala i Cavtata na temelju funkcije i kronologije razvoja lokaliteta te transformacija od antike do novoga vijeka, a koji je u tijeku (nositelj: GROMA – Zadruga za istraživanja i eksperimentalni razvoj, Cavtat).
- ¹⁰ IVO BABIĆ, *Prostor između Trogira i Splita*, Kaštel Novi: Zavičajni muzej Kaštela, 1991., 52-54; VJEKO OMAŠIĆ, *Kaštela od prapovijesti do XX. stoljeća*, Kaštela: Muzej grada Kaštela, 2001., 19 i dalje; DRAGAN DELIĆ, „Prilozi topografiji villae rusticae u K. Sućurcu”, *Kaštelanski zbornik* 4, 1994., 165-167
- ¹¹ MAJA ZEMAN, *Transformacije rimskih „vila”*, 134-138 i dalje.
- ¹² O kamenarskim aktivnostima: MATE SUIĆ, „Tragurium marmore notum”, u: *Zbornik radova posvećenih A. Bencu (Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti BiH 95)*, B. Čović (ur.), Sarajevo, 1991., 288, bilj. 8.; MAJA ZEMAN, *Transformacije rimskih „vila”*, 151-152. Proizvodnja keramike pretpostavlja se na području antičkoga naselja Sikuli: IVANKA KAMENJARIN, „Fina kuhinjska keramika”, u: *Antički Sikuli, Katalog izložbe*, Kaštela, 2011., 65. O podmorskim lokalitetima s bazenima na prostoru Kaštelanskoga zaljeva i Splitskoga poluotoka: IRENA RADIĆ ROSSI, „Arheološka baština u podmorju Kaštelanskog zaljeva”, *Archeologia Adriatica* II, 2009., 489-506; V. i posebne obrade/izvještaje s istraživanja lokaliteta „Kaštel Štafilić-Resnik”, „Kaštel Sućurac-Trstenik”, „Trogir-Kopilice” iste autorice u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, brojevi 2, 3, 4 (2006-2008). O proizvodnji soli i uzgoju ribe u Kaštelanskome zaljevu u razdobljima od rane antike do 4./5. st., uz analogije s prostora sjevernih provincija, v: MAJA ZEMAN, *Transformacije rimskih „vila”*, 133-137.
- ¹³ O istraživanjima navedenih lokaliteta v: VEDRAN KATAVIĆ, TOMISLAV JERONČIĆ, ANA SUNKO KATAVIĆ, VEDRANA POLIĆ, *Izvještaj o zaštitnom arheološkom nadzoru i istaživanjima na trasi izgradnje ulice Zagorski put (1. faza) na prostoru Dujmovače i Smokovika u Splitu*, Split: Kaukal d.o.o, 2011.; VEDRAN KATAVIĆ, ANA SUNKO KATAVIĆ, TOMISLAV JERONČIĆ, „Zaštitna arheološka istraživanja rimskoga gospodarsko-ladanjskog kompleksa u Dujmovači”, *Tusculum* 8, 2015., 79-102; ANTE PITEŠA, „Split-Lora (villa rustica)”, *Hrvatski arheološki godišnjak* 5/2008, 2009., 629-631.
- ¹⁴ Sustav kanala i nekoliko jama (dubine od 1 m) pronađeni su na sjevernom dijelu lokaliteta Dujmovača. U istome dijelu istražen je i pravilno građen zid prostorije (prostorija osam) koja je bila ukopana u tupinu, poput bazena (VEDRAN KATAVIĆ et al., „Zaštitna arheološka istraživanja”, 88). Upravo se ondje u izvještaju spominju i ostaci peći (VEDRAN KATAVIĆ et al., *Izvještaj o zaštitnom arheološkom nadzoru*). Istraživači zasebno donose pokretne nalaze, bez navođenja točne lokacije pronalaska. Uz metalne, keramičke i staklene predmete navode se i raznovrsni kameni ulomci i predmeti: rimska stela, kamene brus, balistički projektil i dr. (Isto). Na predjelu Lora raznovrsni je materijal pronađen deponiran u podrumskoj prostoriji, ukopanoj u tupinu, koja je određena kao dio skladišta. Navodi se keramičko posuđe, ulomci amfora, tegule, novci, uz veće količine školjaka (ANTE PITEŠA, „Split-Lora (villa rustica)”, 630-31).
- ¹⁵ JORDANKA LUNIĆ, „Istraživanje kasnoantičkog stambenog objekta u Lukaru kod Oklaja”, *Obavijesti HAD-a XXI*, br. 1, 1989., 36-37.
- ¹⁶ Tako se bijele kockice mozaika prerađuju zajedno s ostalom kamenom građom, dok su se kolorirane kockice često grupirale i koristile za dobivanje različitih boja (BETH MUNRO, *Recycling the Roman villa*, 55).
- ¹⁷ Ipak, kako je riječ o slojevitome lokalitetu, na kojemu je pronađen i jedan ranokršćanski plutej te drugi ulomci liturgijske opreme, može se pretpostaviti da je rimskodobno zdanje prošlo kroz određene pregradnje i adaptacije te samim time i moguće destrukcije u cilju prikupljanja materijala (MAJA ZEMAN, *Transformacije rimskih „vila”*, Kat. III-2.6., 533-534).
- ¹⁸ O nalazima s istraživanja lokaliteta Korpvino (Konjsko) Franko Oreb i Miroslav Katić podatke donose tek u dnevnome tisku. (*Slobodna Dalmacija*, 20. 06. 2002. <http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20020620/kultura02.asp>). Spominje se i izgled građevine uz nabiranje raznovrsnih nalaza, međutim bez objavljenoga plana ili detaljnijih podataka.
- ¹⁹ ISTO.
- ²⁰ Opći podaci o postupcima prerade materijala uz sistematizaciju pojedinih instalacija ovisno o prerađivanome materijalu u sklopu navedenih rimskodobnih vila donose se u: BETH MUNRO, *Recycling the Roman villa*, 43-83. Detaljnije za izdvojene lokalitete v: ISTO, 21-43 i BETH MUNRO, „Approaches to architectural recycling”. Vidi i: BETH MUNRO, „Recycling in Late Roman Villas in Southern Italy: Reappraising Hearths and Kilns in Final Occupation Phases”, *Mouseion: Journal of the Classical Association of Canada* 10 (2), 2010., 217-242.
- ²¹ Prostor kupaonice na Dujmovači činili bi tri prostorije južnoga dijela sklopa, s oblogom od hidraulične žbuke (VEDRAN KATAVIĆ et al., *Izvještaj o zaštitnom arheološkom nadzoru*). Jame na Dujmovači, smještene uz kanal i nedaleko od peći, mogle su služiti za brzo hlađenje metala (za spomenutu peć, vidi i ovdje bilj. 15). Instalacije za preradu materijala bile su smještene uz kupke na lokalitetu *Monte Gelato*, dok su u Faragoli bile smještene uz prostoriju s fontanom, dakle luksuznije uređenu prostoriju s kanalima za dopremanje vode. Pretpostavlja se da su kupke postojale i na *Aiano Torracia di Chiusi* (BETH MUNRO, *Recycling the Roman villa*, 21, 163-164).

- ²² ANTE PITEŠA, „Split-Lora (*villa rustica*)”, 630-31.
- ²³ BETH MUNRO, *Recycling the Roman villa*, Table 3.2. Donose se i podaci o peći na lokalitetu *Atiano Torracia* koja je bila obložena opekama, a čija je nadogradnja, „svod“, bila građena od gline i puževih kućica (ISTO, 132), što se smatra i uobičajenom strukturom nadgradnji peći (ISTA, „Approaches to architectural recycling”, 83-84).
- ²⁴ ANTE PITEŠA, „Split-Lora (*villa rustica*)”, 630-31.
- ²⁵ Vidi: SELENA VITEZOVIĆ, „Kosti, jedna od“, 32; JAMES M. SKIBO, *Understanding Pottery Function*, Springer-Verlag New York, 2013., 44. V. i ovdje bilj. 23.
- ²⁶ ANTE PITEŠA, „Split-Lora (*villa rustica*)”, 630-31; VEDRAN KATAVIĆ *et al.*, „Zaštitna arheološka istraživanja”, 99-102.
- ²⁷ MAJA ZEMAN, *Transformacije rimskih „vila“*, 313-324.
- ²⁸ IRENA RADIĆ ROSSI, „Arheološka baština”; ISTA, „Podmorsko arheološko nalazište u predjelu Spinut u Splitu”, *Kulturna baština* 34, 2007., 351-372; SMILJAN GLUŠČEVIĆ, „Podmorsko arheološko istraživanje u Trogiru i na Pantani”, *Obavijesti HAD-a*, XXXVI, br. 1, 2004., 124-131.
- ²⁹ Potopljeni brod pronađen je na lokalitetu Trstenik-Blato, Kaštel Sućurac (IRENA RADIĆ ROSSI, „Arheološka baština“, 490-491, 493). O korištenju amfora radi drenaže: ISTA, „Podmorsko arheološko nalazište”, 356. Po tom pitanju v. i: NENAD CAMBI, „Amfore kao građevinski i izolacijski materijal u antičkom graditeljstvu Dalmacije”, u: *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru*, M. Suić - M. Zaninović (ur.), Zagreb: Centar za povijesne znanosti, Odjel za arheologiju, 1980., 366.
- ³⁰ IRENA RADIĆ ROSSI, „Nastavak podmorskog istraživanja na položaju Trstenik u Kaštel Sućurcu”, *Obavijesti HAD-a* XXXVII, br. 1, 2005., 109-113.
- ³¹ STANKO PIPLOVIĆ, „Antička nekropola u Lori”, *Kulturna baština* IV/5-6, 1976, 9-12; NENAD CAMBI, „Salona i njene nekropole”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 25(12), 1986., 61-109; TAJMA RISMONDO, „Antička groblja na splitskom poluotoku”, *Histria antiqua* 8, 2002., 262-263, 265; ŽRINKA BULJEVIĆ, „Rimskodobna nekropola u splitskoj Lori”, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 103, 2010., 81-190; ANTE PITEŠA, „Split-Lora (*villa rustica*)”, 630-31; VEDRAN KATAVIĆ *et al.*, „Zaštitna arheološka istraživanja”, 88-90, 102; IVAN BASIĆ, „The inscription of Gaius Orchivius Amemptus”, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 108, 2015., 37-77 (osobito 58-70).
- ³² Kod pojedinih primjera rimskodobnih imanja europskih prostora koja se u gospodarskome smislu održavaju u razdobljima od 5., ali prvenstveno od 6. i 7. stoljeća, formirana se veća groblja dovode u vezu s naseljenom radnom snagom i/ili obrtnicima: ALEXANDRA CHAVARRIA ARNAU, „Dopo la fine delle ville: le campagne ispaniche in epoca visigota”, *Dopo la fine delle ville: Le campagne tra VI e IX secolo, 10 Seminario sul tardo antico e l'alto medioevo (Gavi 8-10 maggio 2004)*, G.P. Brogiolo - A. Chavarría - M. Valenti (ur.), Mantova, SAP, 2005., 266-267.
- ³³ O pokretnim nalazima s Dujmovače: VEDRAN KATAVIĆ *et al.*, „Zaštitna arheološka istraživanja”, 90-99. Za nekropolu na Lori postoje indicije da je upravo i služila ukapanju radne snage uposlene u proizvodno-prerađivačkim postrojenjima, kao i ukapanju upravitelja imanja, moguće u sklopu carskih posjeda, već u razdoblju od 1. stoljeća (IVAN BASIĆ, „The inscription”, 58-70). O mogućim carskim posjedima na prostoru Lore i Dujmovače vidi i: MAJA ZEMAN, *Transformacije rimskih „vila“*, 189-190, 316-317.
- ³⁴ Naknadno uklanjanje podnice uočeno je u južnome dijelu lokaliteta, na njegovoj istočnoj strani, u najvećoj među trima prostorijama koja je zapremala površinu od 53,1 m² (VEDRAN KATAVIĆ *et al.*, *Izvjestaj o zaštitnom arheološkom nadzoru*).
- ³⁵ VEDRAN KATAVIĆ *et al.*, „Zaštitna arheološka istraživanja”, 101.
- ³⁶ Ovdje se navode samo neki od primjera. U uvali Lovrečina na Braču ploče suspenzura ugrađene su u zidove ranokršćanskoga kompleksa, u kasnije prigradeni potpomi zid sjevernoga kraka transepta crkve. Kao građevini su materijal nesumnjivo preuzete s rimskodobnoga stambenog i gospodarskog zdanja koje se u uvali Lovrečina sukcesivno gradi i pregrađuje od 1. st. pa sve do razdoblja romanike (JASNA JELIČIĆ RADONIĆ, „Lovrečina”, u: *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, J. Belamarić *et al.* (ur.), Split: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, 1994., 28-39). Na prostoru naselja Grebaštica, 12 km jugoistočno od Šibenika, uz položaj Sv. Luce, bili su uočljivi ostaci većega rimskodobnog objekta koji je moguće bio vezan i uz upravno-administrativni sklop. Na udaljenosti se od preko 100 m od objekta nalazi predio s razbacanim građevnim materijalom, a među građom zatečene su i veće količine ulomaka suspenzura podnoga grijanja. JOŠKO ZANINOVIĆ, „Grebaštica – Samostan Sv. Luce”, *Obavijesti HAD-a* XXIV, br. 3, 1992, 56-57; ISTI, „Grebaštica - mjesno grobište i Kulina (Pretura)”, *Obavijesti HAD-a* XXV, br. 3, 1993, 72-74. O Grebašticu više u: MAJA ZEMAN, *Transformacije rimskih „vila“*, 184-185 i dalje, Kat. 1-2-1.
- ³⁷ O ruševinama u Starom Trogiru pisali su prije modernoga doba brojni autori: od Ivana Lučića i Pavla Andreisa u 17. stoljeću, Marka Kažotića i Šimuna Milinovića u 19. st. do Luke Jelića početkom 20. st. Iz tih se opisa vidi koliko se očuvao sklop u odnosu na današnju situaciju, s još vidljivim ostacima luksuznije dekoracije – mozaičkim popločanjima, arhitektonskom plastikom (MAJA ZEMAN, „Monumentalne ekedre u rimskoj rezidencijalnoj arhitekturi ranocarskog razdoblja: primjeri istočne obale Jadrana”, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 38, 2014., 7-8). Na fotografiji carskoga upravno-administrativnog sklopa u Polačama iz 1893. godine jasno je vidljivo da su ostaci kula, naročito istočne kule, bili znatno viši u elevaciji nego što su danas. Unutar ostataka zidova monumentalne građevine, njezine istočne pregradnje, izgrađene su kuće koje su i danas u funkciji (O carskome zdanju u Polačama v: TIN TURKOVIĆ, „The Late Antique “Palace” in Polače Bay (Mljet) - Tetrarchic “Palace”?”, *Hortus artium medievalium*, 17, 2011, 211-233).
- ³⁸ Lokalitet je istraživan tijekom 1950-ih, a zatim 1990-ih, te je objavljen Katalog s podacima istraživanja 1999. godine. Autori se pozivaju i na neobjavljenu dokumentaciju ranijih istraživanja. Rimskodobna građevina definirana je kao antička, s najranijim nalazima iz 1. stoljeća, a sklop se interpretira kao mogući teatar ili odeon, prvenstveno zbog zakrivljene forme (FRANKO OREB, TAJMA RISMONDO, MIROSLAVA TOPIĆ, *Ad basilicas pictas*, Split: Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Splitu, 1999). Pojedini su autori posumnjali u takvu interpretaciju, smatrajući ostatke građevine dijelom nekoga luksuznog ladanjskog zdanja (STANKO PIPLOVIĆ, „Ladanjska naseobina u uvali Spalatum”, *Kultura ladanja: zbornik radova sa znanstvenih skupova „Dani Cvita Fiskovića” održanih 2001. i 2002. godine*, N. Grujić (ur.), Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2006., 23-32.). Vidi i: TOMISLAV MARASOVIĆ, „Predioctetianic architecture within the Split Palace”, u: *Illyria antiqua: ob honorem Duje Rendić-Miočević. Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije*, Zagreb, 6.–8. XI. 2003., M. Sanader (ur.), Zagreb, 2005., 361–366. Međutim u novije se vrijeme aktualiziralo pitanje funkcije građevine. Otkrićem dodatnih zidova na prostoru Ulice Domovinskoga rata, koja prolazi neposredno uz lokalitet, u dnevnome su tisku objavljene vijesti o otkriću Dioklecijanova amfiteatra Slobodna Dalmacija, 13. studenoga 2013., URL: <https://slobodnadalmacija.hr/kultura/senzacionalno-otkrice-u-centru-splita-otkriven-antički-amfiteatar-iz-4-stoljeća-217722>; *Slobodna Dalmacija*, 21. siječnja 2014., URL: <https://slobodnadalmacija.hr/kultura/radoslav-buzanic-odrzo-predavanje-o-amfiteatru-dioklecijanove-palace-223684>; JASEN BOKO, Split je bio kao Las Vegas, u: *Globus*, 29. lipnja 2014., URL: <http://globus.jutarnji.hr/kultura/split-je-bio-kao-las-vegas>. Radoslav Bužančić takve je interpretacije iznio i na pojedinim javnim predavanjima (*The pluteum from the Church of St Bartholomew at Resnik. Re-utilisation of the marble of the altar screens of pre-Romanesque churches in the renovation of demolished churches after the Council of Trent* na znanstvenom skupu *Ejnar Dyggve: Creating*

Crossroads, International conference, Split, November 7–9, 2013, Centre Studia Mediterranea). V. i: <https://www.min-kulture.hr/userdocs-images/za%20web/Konzervatorski%20odjel%20u%20Splitu.pdf>. No do danas nisu objavljeni podaci tih istraživanja. Ipak, nedavno je Nenad Cambi ponudio dvojaku interpretaciju: pretpostavio je da se radilo o građevinskom tipu tržnice (*macellum*) s ekседrom, latrinama i bazenima, ali i uz mogućnost da je riječ i o amfiteatru, kakav se, ustrvđuje dalje, sasvim sigurno nalazio negdje na prostoru Splitskoga poluotoka (NENAD CAMBI, „Salona i Spalatum, dvije funkcionalno povezane luke“, u: *Pomorski Split do početka XX. stoljeća*, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog 26. i 27. rujna, 2016., N. Cambi – A. Duplančić (ur.), Književni krug: Split, 2019., 55-73 (68-70).

³⁹ STANISLAV ŽIVKOV, „*Varia Diocletiana*“, *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja* (Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu), N. Cambi - J. Belamarić - T. Marasović, (ur.), Split: Književni krug, 2009., 507-509. MAJA ZEMAN, „Monumentalne polukružne ekседre“, bilj. 15, 16, 17.

⁴⁰ FRANO OREB *et al.*, *Ad basilicas pictas*.

⁴¹ Toma Arhiđakon u *Historia Salonitana* spominje oslikanu baziliku Sv. Andrije u kojoj se odvio crkveni sabor 1185. g.

⁴² FRANKO OREB *et al.*, *Ad basilicas pictas*, 36-39.

⁴³ ISTO.

⁴⁴ O prijevozu i trgovini skupim mramorom tijekom kasne antike duž jadranske obale, kao i o radu kamenoloma, osobito onih iz kojih se ubirao crveni, pa i zeleni porfir, zakonima i carskim dekretima te, napokon, upravljanju brodovljem kojim su ti materijali bili dopremani, objavljene su u novije vrijeme brojne studije. Među njima izdvajam ovdje: HELENA TŮMOVÁ, ANDREA AUGENTI, ANETA KUC-HAŘOVÁ, ENRICO CIRELLI, RICHARD PŘIKRYL, „Late Antique marble trade: new insights obtained from stone artefacts from the San Severo complex (Ravenna, Italy)“, YURI A. MARANO, „La circolazione del marmo nell’Adriatico durante la tarda Antichità“, *Hortus Artium Medievalium* 22, 2016., 166-177; SIMON J. BAKER, YURI MARANO, „Demolition laws in an archaeological context“, BEN RUSSELL, „Lapis transmarinus: stone-carrying ships“.

⁴⁵ Iz literature su odavno poznati navodi o boravcima najprije Gale Placidije (423. – 424.) u Dalmaciji, Saloni i/ili Dioklecijanovoj palači te Marcelina sredinom 5. stoljeća i, napokon, Julija Nepota, koji je u palači ubijen 480. g. (U novije vrijeme relevantne povijesne izvore, uz citiranje relevantne literature, donosi IVAN BASIĆ, „Diocletian’s villa in Late Antique and Early Medieval Historiography: A Reconsideration“, *Hortus artium medievalium* 20/1, 2014., 63-76.)

⁴⁶ Zanimljiv je pronalazak velikoga, zakrivljenog, kamenog bloka u supstrukcijama Dioklecijanove palače za koji se mislilo da je bio dopremljen u vrijeme gradnje palače upravo sa starije građevine na *Ad basilicas pictas*, što bi značilo da je građevina od kraja 3. stoljeća služila kao izvor materijala (STANISLAV ŽIVKOV, *Varia Diocletiana*, 508). V. i: STANKO PIPLOVIĆ, „Novi pogledi na postanak Splita“, *Hrvatska obzorja* VII/3, 1999., 691–698.

⁴⁷ FRANKO OREB *et al.*, *Ad basilicas pictas*, 16, prilog 2, Sl. 13. Gradnja na južnome dijelu crkvenoga sklopa, u fazi od 5. do 6. st. zidovi starije građevine bili su produženi prema zapadu (ISTO, 26, v. i Prilog 2, zidovi: j, j1, j2).

⁴⁸ O nalazima i istraživanjima lokaliteta podaci se donose u: KRSTO STOŠIĆ, *Sela šibenskog kotara*, Šibenik: Tiskara „Kačić“, 1941, 47-51; FRANJO DUJMOVIĆ, „Arheološko regnosciranje južno od Šibenika“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 55/1953, 1956., 242; ZLATKO GUNJAČA, „O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice“, u: *Šibenik - Spomen zbornik o 900. obljetnici*, S. Grubišić (ur.), Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1976, 41-43, 47, 49, 50-51; ISTI, „Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području“, *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji, Izdanja HAD-a*

3, 1976., 75-86. O rezultatima novijih istraživanja v. prvenstveno: ŽELJKO KRNČEVIĆ, „Sveti Lovre-šibensko Donje polje“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 1/2004, 2005., 211-212 i u: *Hrvatski arheološki godišnjak* 2/2005, 2006., 339. O lokalitetu i interpretacijama funkcije rimskodobnoga sklopa: KOSJENKA LASZLO KLEMAR, MAJA ZEMAN, „Naselja i organizacija prostora na srednjem istočnom Jadranu od antike do ranog srednjeg vijeka - pitanje kontinuiteta (Bribir, Donje šibensko polje)“, u: *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa u povodu 100. obljetnice rođenja akademika Stjepana Gunjače*, Split 3.-6. studenog 2009, T. Šeparović, N. Uroda, M. Zekan (ur.), Split: MHAS, 2010. 147-165.; MAJA ZEMAN, *Transformacije rimskih „vila“*, 185-186 i dalje, Kat. I.-1.2.

⁴⁹ ZLATKO GUNJAČA, „O kontinuitetu naseljavanja“, ISTI, „Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja“.

⁵⁰ O nalazima antičkih kamenih ulomaka: ISTO; KRSTO STOŠIĆ, *Sela šibenskog kotara*, 47-51; FRANJO RADIĆ, „Izvršitelj Upraviteljstva Hrvatskoga starinarskoga društva o društvenom radu i napredku kroz zadnji tromjesec“, *Starohrvatska prosvjeta* II/2, 1896., 124-125. Kasniji ulomci, među njima primarno predromanički, obrađuju se u: NIKOLA JAKŠIĆ, ŽELJKO KRNČEVIĆ, „Predromanički reljefi iz crkvice Sv. Lovre u Morinju kraj Šibenika“, *Starohrvatska prosvjeta* III/24, 1997., 91-110.

⁵¹ ŽELJKO KRNČEVIĆ, „Sveti Lovre“, 2005., 211-212; ISTI, „Sveti Lovre“, 2006., 339.

⁵² ŽELJKO KRNČEVIĆ, „Sveti Lovre“, 2005., 211-212.

⁵³ Vapnenice su bile najčešće ukopane u tlo, visine/dubine koja je mogla prelaziti i 3 m. Pritom su slagane u odvojcima („katovima“). Najčešće su se smještale na mjesta prerade kamena, odnosno na onim lokacijama gdje je i izvor kamena (u više slučajeva na lokacijama rimskodobnih vila, nego u kamenolomima) te lokacijama gdje je bilo dostupnije drvo. U sklopu rimskodobnih vila, podižu se izvan objekata s kojih se skidao kamen, na rubovima zdanja, u dvorištima, utilitarnim prostorima. Uz njih, kao i uz druge vrste peći, česti su recipijenti (udubine, jame) koji su služili za akumulaciju vode (BETH MUNRO, *Recycling the Roman villa*, 135-138, 225-227).

⁵⁴ Ostaci ranokršćanske crkve i ranosrednjovjekovnoga crkvenog sklopa tražili su se na lokaciji crkve Sv. Lovre. No mimo slabije građenoga zakrivljenog zida nisu ustanovljene druge strukture koje bi odgovarale takvim zdanjima (v. ŽELJKO KRNČEVIĆ, „Sveti Lovre“, 2005., 211-212. V. i: KOSJENKA LASZLO KLEMAR, MAJA ZEMAN, „Naselja i organizacija“, 153).

⁵⁵ NIKOLA JAKŠIĆ, ŽELJKO KRNČEVIĆ, „Predromanički reljefi“, MAJA ZEMAN, *Transformacije rimskih „vila“*, 298-300.

⁵⁶ „...slojevitost spolija gotovo je nepregledna...“, kako navodi Igor Fisković, pa je tako i literatura u kojoj se obrađuju fenomeni uporabe spolija kroz povijesna razdoblja zaista prebrojna da bi se ovdje navodila u cijelosti, pa i djelomično. Kako je ipak naglasak na korištenju ruševina rimskodobnih vila, i to čak čitavih arhitektonskih cjelina jednoga kompleksa, donose se rijetki radovi koji obrađuju bliske teme za prostor istočne obale Jadrana. O poštivanju ruševnih zdanja u kasnijim stoljećima, njihovu očuvanju i interpoliranju u kasnije sklopove na prostoru istočne obale Jadrana ili Dalmacije raspravlja se u: IVAN MATEJČIĆ, IVAN BASIĆ, MILJENKO JURKOVIĆ, „Barokizacija crkve sv. Marije Velike kod Bala - primjer poštivanja ranosrednjovjekovnih starina u 18. stoljeću“, *Sic ars deprenditur arte. Zbornik u čast Vladimira Markovića*, S. Cvetnić – M. Pelc - D. Premerl, (ur.), Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2009, 303-317. Zaseban su fenomen pojave gotovo u potpunosti izgrađenih zdanja od antičkih spolija, prenesenih s jedne građevine. Jedinствен je primjer takvih zahvata na prostoru Dalmacije crkva Sv. Ilije kod Donjeg Humca na otoku Braču, podignuta od građe s antičkoga mauzoleja: IGOR FISKOVIĆ, „Humačka crkva sv. Ilije u bračkom kamenarstvu“, *Klesarstvo i graditeljstvo*, XXII, no 3-4. 2011, 4-36; IGOR FISKOVIĆ, VICKO FISKOVIĆ, „Le spolia nella costruzione della chiesetta di Sant’Elia

- in isola di Brazza“, *Hortus artium medievalium* 17, 2011, 151-166. Tematski bliska bila bi i istraživanja „recikliranja“ ambijenata, pridavanja simboličkih značenja pejzažu, prostornih cjelina u pejzažu: IVAN ALDUK, „Recikliranje prostora kroz prošlost Dalmacije (očima konzervatora)“, u: *Recikliraj, ideje iz prošlosti*, I. Miloglav – A. Kudelić – J. Balen (ur.), Zagreb, 2017., 73-83.
- ⁵⁷ Lokalitet je obrađivan višekratno pa i monografski. Prvenstveno v. tematski broj *Starohrvatska prosvjeta* III/26 (1999.), 2004.; MAJA ZEMAN, *Transformacije rimskih „vila“*, 95-96, 138-139, 294-295 i dalje, Kat. I-4-2 V. I izdanje *Sv. Marta u Bijaćima*, don J. Dukić (ur.), Trogir: Župa Gospe od Anđela, 2012.
- ⁵⁸ MAJA ZEMAN, *Transformacije rimskih „vila“*, Kat I-4-2, 17 (na temelju podataka objavljenih u dnevnicima s istraživanja društva Bihać: HRVOJE GJURAŠIN, „Arheološka istraživanja kod crkve Sv. Marte od 1902. do 1905. godine“, *Starohrvatska prosvjeta* III/26, 2004., 7-96).
- ⁵⁹ Sarkofag Rutilije Zone i Rutilije Auguste više je puta reupotrijebljen. U jednome je trenutku dobio novi poklopac s natpisom Julijana Pandurija i urezanim križevima, da bi akroteriji toga poklopca bili otučeni u drugoj reupotrebi sarkofaga te je u zadnjoj fazi na neki način i „degradiran“, posluživši kao građa novomu sklopu, negdje u ranome srednjem vijeku (Podatke iz dnevnika donosi HRVOJE GJURAŠIN, „Arheološka istraživanja kod crkve Sv. Marte“, 48. Vidi i: PASCALE CHEVALIER, „Ostaci starokršćanske skulpture iz crkve Sv. Marte u Bijaćima“, *Starohrvatska prosvjeta*, III/26, 2004, 111-112). Sarkofag pokojnice Kornelije, izrađen od segetskoga vapnenca, pronađen je prilikom novijih istraživanja lokaliteta Rižinice u prostoriji apsidalne dvorane koja se smatrala crkvom kneza Trpimira. Na sarkofagu je natpis s imenom pokojnice te prikazi erota, rozeta i vinove loze, dok su na bočnim stranama prikazi Merkura, ptice i ascije. Sarkofag je, kako je naveo Mate Zekan, bio postavljen na mramornim pilastrima oltarne ograde predromaničkih stilskih odlika s motivom lozice i virovitih rozeta na jednome te koncentričnih kružnica u troprutom pleturu na drugome ulomku. O reupotrebi sarkofaga svjedoče srednjovjekovni nalazi: kosti i komad tekstila sa zlatnim nitima. Podaci s istraživanja objavljujivani su u lokalnim novinama: Marijana Batarelo Jelavić, „Otkrivena Trpimirova crkva“, *Solinska kronika* 207. 15. prosinac, 2011, 19; ISTA, „Srednjovjekovni ukopi u rimskodobnim sarkofazima“, *Solinska kronika* 208. 15. siječanj 2012, 21.
- ⁶⁰ MAJA ZEMAN, *Transformacije rimskih „vila“*, Kat. I-3.4.
- ⁶¹ O spomenutim zahvatima na lokalitetu: MAJA ZEMAN, „Elafitsko otočje“.
- ⁶² Istraživanja na Majdanu: LJUBO KARAMAN, *Starohrvatsko groblje na 'Majdanu' kod Solina*, Split: poseban otisak Izd. Društva „Bihać“, 1936. Detaljnije o lokalitetu, gdje se navodi i sva relevantna ranija literatura o ostacima ranosrednjovjekovnih grobova, uz interpretaciju sklopa vrta te navođenje analogija s najreprezentativnijim primjerima luksuznih vrtova ranocarskoga razdoblja u Rimu: MAJA ZEMAN, *Transformacije rimskih „vila“*, 106-109, Kat. I-5.5.
- ⁶³ MARIN ZANINOVIĆ, „Villae rusticae na području Epidaura“, *Izdanja HAD-a* 12, Zagreb, 1988., 89-100.
- ⁶⁴ MAJA ZEMAN, „Roman Architectural Complex at Stari Šematorij in Danilo (Rider) – The Issue of Function“, u: *Illyrica antiqua II. In honorem Duje Rendić-Miočević. Proceedings of the international conference, Šibenik, 12th–15th September 2013*, D. Demicheli (ur.), Zagreb: Department of Archaeology, Faculty of Humanities and Social Sciences, 2017, 425-447
- ⁶⁵ VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK, „Antička vila na Brijunima“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. s., XXIII, 1990., 97-110.
- ⁶⁶ ANDREW WALLACE HADRILL, „The villa as a Cultural Symbol“, u: *The Roman Villa: Villa Urbana (First Williams Symposium on Classical Architecture)*, A. Frazer (ur.), Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania, 1998, 44.
- ⁶⁷ LJUBO KARAMAN, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 1930, 205-212; IVO BABIĆ, *Prostor*, 52, 58, 81, 88 i dr.; JOSIP BELAMARIĆ, „*Capsella reliquiarum* (1160.) iz Sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 31, 1991., 41-57; PASCALE CHEVALIER, *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae (Tome I, II)*. Rome-Split: Ecole française de Rome, 1995, 220-222; VJEKO OMAŠIĆ, *Kaštela*, 62-73.
- ⁶⁸ MAJA ZEMAN, *Transformacije rimskih „vila“*, Kat. I-4.3., Kat. III-1.1.
- ⁶⁹ ISTO, Kat. I-4.7.
- ⁷⁰ ISTO, 52-53, 132-134, 240 i dalje.

“Recycling” of Architecture of Roman Estates (Villae) in Late Antiquity and the Early Middle Ages. Selected Examples from Central and Southern Dalmatia

MAJA ZEMAN

The paper presents new insights into the use of Roman buildings located on suburban estates (villae) as a valuable source of various materials during the periods of late antiquity and the early Middle Ages. Such phenomenon of reuse of older buildings also influenced the formation of new architectural complexes on the estates, where the procedures of material “recycling” – such as dismantling and demolition of older buildings, storage of materials or construction of apparatus for their processing – determined the position, layout and even function of the newly erected structures.

In line with the already established methodology derived from the results of research of these phenomena in the broader European area, the author identifies possible “recycling” structures pertinent to villas of central Dalmatia – primarily on the Split peninsula (sites Dujmovača and Lora) – with special emphasis on sites distinguished by indicators of different procedures of “recycling” older architecture – Ad basilicas pictas (Manuš, Split), Grušine – Sv. Lovre (Donje polje), Majdan (source of the Jadro), Stombrate (Bijaći) etc. Architecture “recycling” was characterised by certain regularities, such as more frequent dismantling of more luxurious buildings of Roman complexes, mainly residential structures or bathing facilities. The need for more lavish and expensive materials, as well as the need for special infrastructural elements found in the pars urbana of Roman villas, conditioned their more frequent demolition and “abandonment”. In contrast, further constructions on the estates took place on the sites of former utilitarian units or farming structures – belonging to the villa’s pars rustica – which might have even retained their former function, even in a modified form.

However, both cases – “abandonment” or, on the other hand, remodelling – cannot be considered as “degradation” of older complexes: certain long-standing phenomena of using Roman estates to “recycle” material indicate intentions to preserve older structures, buildings, or larger complexes. Ultimately, the ruins themselves are preserved, reconstructed, and incorporated into new compounds, thus gaining a prominent symbolic meaning.

In this segment, after discussing the material aspect of the use of Roman villa complexes, the paper examines the ideological aspect of their “recycling”, i.e. reuse. The destruction of decorative floors by inserting sarcophagi, the use of ruined walls to mark burials, the construction of tombs or marking and enclosing of cemeteries indicate the appraisal and respect for the remains of older complexes, along with the culture from which they originated. This is evident in numerous multi-layered sites of central Dalmatia or southern Adriatic examined in the paper. Older structures in new context, as shown by the examples discussed in the paper, became part of the tradition and symbols of new social groups that had occupied Roman estates, or symbols of their representatives, of their economic and wider social status, and even power. Awareness of the previously established tradition of the inhabited area is evident in the long-term “recycling”, or rather restoration and preservation of older agricultural machinery of Roman estates, and even restoration of premises in which they were found. The layout of such buildings located on sites of Roman villas such as Dolac, Miri, Bilice and others, also influenced the arrangement of new, early Christian or early medieval structures that incorporated them.